

ІНФЕРНОЛОГІЧНІ ТА ДЕМОНОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ В ІУДЕЙСЬКІЙ РЕЛІГІЇ: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК

У статті розглядається іудейське релігійне вчення про шлях душі після смерті та посмертне життя в інфернологічному та демонологічному контексті. Автор аналізує уявлення іудаїзму про посмертну долю душі, еволюцію інфернологічних вірувань. Досліджуються витoki даного вчення, його релігійні та історико-культурні передумови.

Комплекс ідей стосовно посмертного існування в іудейській релігії спричинив помітний вплив на формування інфернологічних уявлень авраамістичних релігій. У даній роботі термін «інфернологія» буде вживатись нами в значенні сукупності доктрин про посмертне існування в пеклі. Латинське *infernus* (грецьке *aides*) означає пекло і водночас підземелля. Оскільки інфернологічні вірування в авраамістичних релігіях невіддільно пов'язані з демонологічними, а відтак і ангелологічними ідеями, останні також включаються нами в предмет дослідження.

Означені вірування в різних своїх аспектах привернули увагу помітної кількості теологів, істориків релігії та релігієзнавців, що відобразилося у низці творів та публікацій. У цьому контексті варто згадати роботи М. Нікольського, І. Турова, О. Носенко, Ю. Сандулова, О. Махова, Д.Б. Рассела. Разом з тим слід констатувати брак досліджень, присвячених конкретно даним феноменам, особливо у вітчизняній історії релігій, що і визначає актуальність нашої роботи та її наукову новизну.

Мета даної статті полягає у здійсненні релігієзнавчого аналізу інфернологічних вірувань іудейської релігії, а **завдання** – у визначенні зв'язку інфернологічних та демонологічних уявлень та у виявленні основних стадій еволюції останніх.

Як і більшість релігійних систем, релігії авраамістичної течії вибудовують свою космологію у вигляді триярусної структури: небеса (де мешкають світлі боги і духи), земля (місце перебування людей) та підземний світ (населений духами померлих і демонічними створіннями). Уявлення про пекло присутні в релігійно-містичних поглядах більшості народів світу. В греко-римській міфології більшість душ сходять по смерті в похмурі підземне царство (Аїд, Тартар), населене страхітливими хтонічними істотами; подібно до грецького Аїду, підземний світ у віруваннях жителів стародавньої Вавилонії (Араллу) – це темне, запилене царство, що більше скидається на старий льох, аніж на місце мук. За часів вавилонського полону (598 – 582 рр. до н.е.) іудеї запозичили чимало з вірувань асиро-вавилонської релігії. Тому нам видається небезкорисним детальніше зупинитися на інфернологічних віруваннях даної системи. У шумеро-акадській міфології підземне царство позначалося різними словами (*кур* («горна країна», *еден* («степ»), *кур-ну-гі* («країна без повернення»)). Це місце часто персоніфікується і постає у вигляді хтонічного чудовиська. *Кур*, як уявлялося, розташовується десь у глибинах землі, однак без чіткої локалізації. Життя померлих у *Кур* є лише тінню повноцінного життя на землі: прах слугує там їжею, а солоня вода – питвом. Душі, одягнені у вбрання з пір'їв, снують безцільно у п'ятмі й кураві. Тут відсутня ідея про якісне розмежування посмертної долі грішників та праведників, хоча окремі категорії душ можуть здобути дещо кращі умови проживання. Приміром, ті, по кому було правильно звершено похоронні обряди, а також

вояки, котрі загинули на полі бою, отримували чисту воду для пиття. Тема загробного суду також практично не представлена в цій системі – *ануннаки*, судді підземного світу, виносять лише смертні присуди [1, с. 648-649].

Характерна ознака цих уявлень полягала у тому, що за невеликими винятками підземний світ вважався загальним місцеперебуванням усіх померлих, як праведних, так і злих, щоби не малося на увазі під цими визначеннями. В індуїзмі та буддизмі, де уже спостерігається різниця в посмертній долі і відповідно з'являється мотив пекельних мук, інфернальні світи мислилися як місце для покарання та очищення для грішників, жоден з них не залишається там назавжди – після відбуття покарання вони направляються згідно з кармічним законом в інші виміри буття.

У ряді релігій очищувальні муки для нечестивців чиняться злими духами. Вже в системі вавилонян підземний світ населяється демонами, котрі виконують там певні функції, зокрема наглядають за душами померлих. Пекельні демони в цій релігійній системі зображались страхітливими істотами: напівлюдьми, напівтваринами, озброєними іклами і кігтями. В уявленнях джайнізму демони мучать грішників, заставляють тих спокутувати все те зло, що вони скоїли під час життя. Природно, деякі з цих ідей (пекло як місце для покарання і одночасно як місце перебування демонів) послужили прообразом для формування аналогічних уявлень авраамістичних релігій, особливо на ранньому ступені формування останніх, під час взаємної релігійно-культурної інтеграції.

Порівняно з християнством та ісламом, іудаїзм набагато менше піклувався посмертною долею, зосереджуючись на аспектах, що стосуються цього життя, тому загробне існування для іудаїзму набагато менш важливе. Як зауважує релігієзнавець Джеймс Р. Льюїс, можна було б порівняно легко уявити собі іудаїзм взагалі без будь-яких уявлень в потойбічне життя. На противагу цьому, перспектива посмертного раю і пекла складає основу релігійного життя в практиці двох інших авраамістичних релігій [2, с. 226]. На нашу думку, можна лише частково погодитися з таким твердженням. Воно, безперечно, справедливе стосовно раннього етапу розвитку іудаїзму, однак на більш пізніх етапах іудаїзм доволі активно інкорпорує інфернологічні вірування в корпус базових вірувань.

Шеол (інколи Аваддон) давніх іудеїв нагадував грецький Гадес або шумерський Кур. Інші, окрім шеолу, прийняті в Біблії назви для оселі мертвих такі: *могила* (Пс. 88:12), *прах* (Іс. 26:5; 26:19), *земля* (Йона 2:7), іноді з уточненням *земля темряви* (Йов 10:21), *яма* (Іс. 14:15; 38:18; Пр. 28:17), *Аваддон* (Йов. 28:22), *дума* «місце мовчання» (Пс. 94:17; 115:18), *потоки велійяла* (2 Сам. 22:5). Як і в багатьох інших давніх культурах, в іудейській міфології наявне уособлення шеолу, ототожнення царства мертвих з підземним чудовиськом, яке поглинає свої жертви: «Шеол й Аваддон не наситяться, не наситяться й очі людини» (Пр. 27:20). В загробному житті не існувало різниці у долі грішників і праведників. Так, нечестивцю Саулу уготовано перебувати по смерті там само, де і пророку Самуїлу, тобто в шеолі (1 Сам. 28:11-19). Покарання і нагороди здійснювалися за земного життя людини.

Таке розуміння посмертної долі впливає насамперед із концепції душі давніх іудеїв. Для раннього біблійного іудаїзму було характерне уявлення про душу як про життєву силу, що часто ототожнювалася з кров'ю (Лев. 17:14). Для позначення цієї сутності використовувалося кілька різних назв: *nefesh*, *neshama*, *ruah*. Як пише російський дослідник О. Носенко, словом *nefesh* (що найчастіше зустрічається в Танасі), ймовірно, позначалася якась сукупність фізіологічних властивостей, «основа» живої істоти – людини чи тварини, а термінами *neshama* і *ruah* – дихання. Слово *lev* («серце») вживалося звичайно для позначення інтелектуальних якостей людини [3]. В цілому на ранньому етапі розвитку іудейської релігії вчення про душу було вельми нечітко окреслене, душа по суті ототожнювалася з тілом або з одним чи кількома проявами життєвої активності

тіла. Пізніше, в період вавилонського полону та після нього, під впливом, зокрема, дуалістичних вчень зороастризму постає уявлення про душу як про нетлінну сутність, котра більш або менш незалежна від тіла: «І вернеться порошок у землю, як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його!» (Екл. 12:7). Відповідно розвивається вчення про загробне життя, характер котрого вже різниться у праведників та грішників (Єз. 32:22-23, Іс. 24:21-22). Такий ідеологічний поворот у світогляді давніх іудеїв міг бути викликаний також намаганням дати пояснення тих лих, що їх спіткали, і встановити ідею справедливої відплати ворогам Ізраїлю, котра через неможливість реалізації її тут на землі переносилася в есхатологічний контекст. Розповсюджуються також ідеї воскресіння та останнього суду, що відображаються у пророка Даниїла (Дан. 12:2) та особливо в апокрифічних книгах: Другій книзі Макавеїв, Книзі Еноха, Апокаліпсисі Баруха.

У постбіблійному талмудичному і равиністичному іудаїзмі, а також у кабалістиці присутні вірування у місця посмертного перебування душ – пекло та рай.

У Талмуді пекло переважно змальовано як місце, де постійно палає вогонь (Псахим 54а, Бава Меці'а 85а, Бава Батра 74а) і течуть річки вогню (Хагига 13б). Пекло в трактатах Талмуда традиційно локалізується в глибинах землі. До нього є входи з земної поверхні і з моря (Ерувін 19а). В Талмуді знаходять відображення й інші уявлення про місцезнаходження пекла. Так, згідно з трактатом Тамид (Там. 32б), пекло перебуває на небесах або «за горами п'тьми» [4].

З розвитком інфернологічних уявлень іудеїв стародавній шеол перетворюється на місце мук, подібне до християнського пекла. Оскільки відповідальність за здійснення загробних покарань покладалася на певних духовних істот – ангелів або демонів, відповідно перетинаються сфери інфернології та демонології. Основна функція «малахей-хабала» (так званих ангелів-згубників) полягає у спричиненні мук грішникам у пеклі. Відповідно до кабалістичної традиції, пекло поділяється на сім рівнів: Гееном, Ворота Мовчання, Ворота Смерті, Ворота Первинного Бруду, Могильна Яма, Аббадон (Аваддон), Шеол [5], [6]. Автор припускає, що деякі з цих назв на початку вживалися як синоніми для позначення одного і того самого місця посмертного існування. Вважалося, що у кожному з наступних рівнів, починаючи з *Гееном*, вогонь у 61 раз сильніший за попередній, при цьому вогонь *Гееном* у 61 раз переважає земний вогонь. Кожен з відділів пекла має свого головного демона. Так, над рівнем *Беер Шахат* (Могильна Яма) поставлений демон на ім'я *Астирія*. Демони передають грішні душі в руки «малахей-хабала» і вказують тривалість та характер мук, що належить прийняти кожній душі. Брайт¹ «Гееном» детально змальовує, як влаштоване пекло. Там течуть ріки вогню, а в Шеолі, найглибшому рівні, містяться також відділення з градом, снігом та щілини, наповнені отруйними скорпіонами. Демони-кати чергують різні види покарань – то вміщують душі у вогняні ріки, то виставляють їх під град, то в щілини зі скорпіонами. Головним розпорядником покарань пекла в кабалістичній традиції виступає демон *Дума*. Ім'я його походить від слова «дмама» (мовчання), що символізує мовчання могили. Про нього є згадка в Псалмах: «Не мертві хвалитимуть Господа, і не ті, які сходять до Думи» (Тегелім 115:17); у християнській Біблії (Пс. 113:25) Дума замінюється на «місце мовчання»). Дума також інфернальний суддя – коли душа сходить до його володіння, він уважно вивчає її гріхи, а потім вирішує, які покарання вона мусить терпіти. У «Зогарі» також є згадка про цього демона: «І той, хто головує над Пеклом – Дума ім'я його, – разом з багатьма тьмами Ангелів суду стоїть біля входу до пекла» [7, с. 129-151]. У нього, однак, немає влади наближатися до тих, хто зберіг священний завіт. Як подає «Зогар», коли цар Давид згрішив, узявши собі дружину Урії, Дума явився виконати свій обов'язок і за-

¹ Брайт – галахічне положення або агада, не включені в Мішну, кодифіковану Іехудою ха-Насі.

брати душу царя з собою. Однак Бог втручається і виступає в ролі адвоката на цьому суді. У цьому уривку (Зогар 1,8а-9а) Дума показаний лише як ангел покарання, а не як самостійна зла сутність: хоча він бажає забрати душу Давида до пекла, він не сміє здійснити це, допоки не отримає законного права.

Тут варто більш детально дослідити також і інші поширені уявлення про ангелів покарання та смерті в іудейській традиції, оскільки вони, на нашу думку, безпосередньо стосуються даної теми. Розглянемо більш детально приклад Ангела Смерті. У Танасі (Вих. 12:23, Іс. 37:36) він виконує безпосередньо накази Бога. У постбіблійному іудаїзмі, в равиністичній літературі спостерігається поступове ототожнення Ангела Смерті з *Сатаном* або Самаїлом, з'являється ідея про Ангела Смерті як такого – демонічну фігуру, що діє на свій власний розсуд [8, с. 232]. Можливо, це ототожнення відбувається також за рахунок пояснення причини смерті через гріх прабатьків, а гріхопадіння – спокушанням Змія-Сатани. В талмудичному тексті «Абуда Зарах» *Сатан* стоїть біля смертного одра людини, тримаючи в руці оголений меч. У цьому трактаті меч, атрибут Ангела Смерті, переходить уже до *Сатана*, що свідчить про зближення, а подекуди цілковите ототожнення цих фігур. Такий процес відбувся через посилення уявлення про Диявола як ініціатора всілякого зла, в тому числі смерті. Тим більше це підкреслюється в християнстві: Диявол «має владу смерті» (Євр. 2:14). Образ Ангела Смерті як злого духа зберігається і в епоху пізнього Середньовіччя та Відродження. Зазвичай він представлений як безіменний персонаж, який однак має характерні риси Диявола. Аналогічне поняття існує і в ісламській традиції (Азраїл). Відмінність Азраїла від пізніх іудейських та християнських уявлень про цю фігуру полягає у тому, що в ісламі він цілком підпорядкований Аллаху, а Диявол протиставляє світовій гармонії, задуманій Богом, свій власний винахід – смерть. Однак і в ісламі Ангел Смерті є страхітливою істотою і певною мірою демонізується (Коран, 47:27).

Наступний персонаж, котрий представляє інтерес для нашої теми – Аваддон (Аполіон). Як і Ангела Смерті, його важко однозначно віднести до конкретної групи духовних сутностей. У Танасі це слово часто означає певну область небуття, синонімічну шеолу (Пр. 15:11; 27:20; Йов. 26:6-7). Вірогідно, Аваддон – персоніфікація понять «знищення», «безодня потойбіччя» тощо. У більш пізній традиції він асоціювався з ангелом покарання, так у Об'явленні Аваддон відкриває колодязь безодні і випускає на землю сарану з людським обличчям (Об. 9:1-11). У даному уривку Аваддон пов'язаний з абсолютним низом, з безоднею. В цілому ми спостерігаємо, що вектор розвитку концепту спрямований у бік більшої персоніфікації поняття Шеолу – із синоніма пекла Аваддон перетворюється у самостійну духовну істоту: ангела/демона. В інших інтерпретаціях Аваддон представлений саме демоном, грішним ангелом. Такий погляд на цю фігуру імовірно склався внаслідок демонізації Шеолу. Напевне, в тих системах, де смерть вбачається як втручання злого начала, а не як наслідок природного/божественного закону, вона буде так чи інакше ототожнюватися з проявами демонічних сил.

Отже, в старозавітній іудейській традиції (Танах) інфернологічним ідеям приділялось мало уваги – винагороди і покарання здійснювалися за земного життя, тому розвинена інфернологія була зайвою. Вагомі зміни в системі іудейської інфернології і демонології, а саме розвиток інфернологічних ідей та абсорбція останніх з інших релігійних систем спостерігаються вже в постбіблійному іудаїзмі і відображаються в окремих трактатах Талмуда та в кабалістичній традиції.

Подібно до християнських інфернологічних вірувань, «злим» ангелам (демонам) приписуються функції ексекуторів у підземному світі. Відмітимо також, що в талмудичній традиції та кабалі існує тенденція до уподібнення власне ангелів-карателів до демонів. Ця тенденція, спричинена функціональною аналогічністю тих і інших, у християнстві призводить до майже цілковитого ототожнення.

Разом з тим пекельні духи в іудаїзмі, так само як в ісламі, наділені, порівняно з християнством, меншою самостійністю: зло, яке вони чинять щодо грішників – справедливе покарання, воно слугує також засобом очищення душі, і, вочевидь, є частиною Божого плану. Хоча християнська інфернологія теж містить подібні положення, однак, поряд з ними присутнє й інше – демони отримують задоволення, катуючи грішні душі, котрі потрапляють до пекла як до іншого, інвертованого божественному царства, місця, у котрому по суті немає Бога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. / [гл. ред. С.А. Токарев]. – М. : Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2 : К-Я. – 719 с.
2. Льюис Д.Р. Энциклопедия представлений о жизни после смерти / Джеймс Р. Льюис ; [пер. с англ. Ю.И. Губатов]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 544 с.
3. Носенко Е.Э. Культ умерших и почитание предков: их место и роль в еврейской традиции [Электронный ресурс] / Е.Э. Носенко. – Режим доступа : <http://www.berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer4/Nosenko1.htm>
4. Ад // Электронная Еврейская Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/?mode=article& id=10076&query=%C0%C4>
5. Рыбалка А. Энциклопедия еврейской демонологии [Электронный ресурс] / А. Рыбалка. – Режим доступа : <http://abovo.net.ru/book/98497>
6. Клиппот: изучения, соответствия, работа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oto.ru/cgi-bin/article.pl?articles/qabalah/7-savedow.txt>
7. Раби Шимон : Фрагмент из книги «Зогар» / [пер. М.А. Кравцов]. – М. : Гнозис, 1994. – 336 с.
8. Носенко Е.Э. Представления евреев о демонах, злых духах и прочей нечистой силе // Восточная демонология: от народных верований к литературе / Е.Э. Носенко. – М. : Наследие, 1998. – С. 214-257.
9. Льюис Д.Р. Энциклопедия ангелов / Д.Р. Льюис, И.Д. Оливер ; [пер. с англ. П.В. Алтухов]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 400 с.
10. Мюшембле Р. Очерки по истории дьявола: XII – XX вв. / Робер Мюшембле ; [пер. с фр. Е.В. Морозовой]. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 584 с.
11. Никольский Н.М. Избранные произведения по истории религии / Николай Михайлович Никольский. – М. : Мысль, 1974. – 269 с.
12. Павленко П.Ю. До питання про ад і пекло / П.Ю. Павленко // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 20. – С. 24-31.
13. Пятикнижие и Гафтарот : ивритский текст с русским переводом и классическим комментарием «Сончино» / [ком. Й. Герц]. – М. : Мосты культуры, 2001. – 1457 с.
14. Рассел Д.Б. Сатана. Восприятие зла в ранней христианской традиции / Джеффри Бартон Рассел ; [пер. с англ. А.П. Санин]. – СПб. : Евразия, 2001. – 320 с.

В.В. Кузев

Инфернологические и демонологические верования в иудейской религии: становление и развитие

В статье рассматривается иудейское религиозное учение о пути души после смерти и посмертной жизни в инфернологическом и демонологическом контексте. Анализируются представления иудаизма о посмертной судьбе души, эволюция инфернологических верований. Исследуются истоки данного учения, его религиозные и историко-культурные предпосылки.

V.V. Kuzev

Formation and Development of Infernological and Demonological Beliefs in Jewish Religion

The article deals with Jewish religious teachings about the path of the soul after death and afterlife in infernological and demonological context. In this paper the author analyzes the idea of the fate of the soul after death, evolution of infernological beliefs. The origins of this doctrine, its religious, historical and cultural background are investigated in the paper.

Стаття надійшла до редакції 08.08.2011.